

جناب ڈاکٹر محمد ریاض صاحب

ادب کا اسلامی تصور

آج کل لفظ ”ادب“ عام طور پر دو معانی میں استعمال ہوتا ہے۔ ایک نشر و نفی کی جملہ اصناف کے لیے اور دوسرے اپنا اور دوسروں کا احترام اور اخلاقی لحاظ کرنے میں۔ دوسرے معنی کے لیے عام طور پر طریقوں سے کام لینے ہوئے یا ادب یا بے ادب کے مرکب کلمات بنائے جاتے ہیں۔ لفظ ادبیات ادب کے پہلے معنی میں استعمال ہوتا ہے۔ علم ادب، شعر و ادب کو عدد کی سے تخلیق کرتے والے ادبی علوم کے لیے استعمال ہوتا ہے جیسے علم لغت، لسانی قواعد، بدیع، بیان اور معانی کے علوم۔ آداب (جمع ادب) البتہ رسوم اور طور طریقے کے معنی میں ہے۔ اسلام کی ادبی تاریخ میں ”ادب“ کے معانی کا تنوع ایک بڑا دلچسپ امر ہے۔ اور جیسا کہ ان چند سطور سے ظاہر ہے اس لفظ کے اب بھی کئی معانی ہیں۔

جانبی دور کے عربی ادب میں لفظ ”ادب“ آباد و اجداد کے طور طریقوں کے لیے مستعمل رہا ہے۔ آج کل ”ادب“ بالعموم اسے کہتے ہیں جو اصنافِ نشر میں تخلیقات انجام دے، مگر دورِ جاہلی میں باپ و داد کے رسوم و اطوار و وساطت نشین کرنے والا شخص ادیب کہلاتا تھا۔ مگر اس دور میں بھی ”ادیب“ کے معنی زلفہ زلفہ پڑھنے والے، دانش مند اور تعلیم یافتہ شخص کے ہو گئے تھے۔

قرآن مجید میں لفظ ”ادب“ یا اس کے مشتقات وارد نہیں ہوئے۔ البتہ لفظ ”دأب“ بمعنی طور طریقے اور مثال۔ قرآن مجید میں آیا ہے۔ ”اس لفظ کی جمع ”آداب“ ہے۔ محققین کا قیاس ہے کہ لفظ ”دأب“ ہی کسی قدر متغلب ہو کر ادب بنا ہے۔ اس کی جمع ”آداب“ سے مفرد ”ادب“ وضع کر لیا گیا ہے۔ لیکن احادیثِ قدسی میں ”ادیب“ پسندیدہ اور اخلاق آمیز طور طریقوں کے لیے استعمال ہوا ہے۔ بلکہ صحیح بخاری شریف میں ”ادب“ کے عنوان سے ایسی احادیث

۱۔ اردو میں ان اصناف کے لیے دیکھیں، پروفیسر رفیع الدین ہاشمی کی کتاب ”اصنافِ ادب“ لاہور ۱۹۶۶ء

۲۔ دیکھیں پروفیسر کارلو الفانسونو نابینو (۱۸۷۲ء) کے مقالے کا ترجمہ راقم الحروف کے قلم سے، سہ ماہی اردو، کراچی جنوری ۱۹۷۵ء

لفظ ادب کا مفہوم (نیز دیکھیں اردو دائرۃ المعارف اسلامیہ میں لفظ ”ادب“)

۱۔ قرآن مجید ۱۱: ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳

یک جا ملتی ہیں جن میں والدین کے اولاد کے لیے حقوق، بیواؤں، بیماروں، یتیموں کے حقوق، یتیموں کے ساتھ حسن سلوک، حسن گفتار، نرمی برتنے، حیوانات پر زبردستی نہ کرنے، حسن خلق، غنہ و درگزر، ایک دوسرے کے ساتھ تعاون کرنے، بغل سے احترام کرنے، بے جا تعریف سے اجتناب، حمد اور ثناء کے دوری اختیار کرنے سے بربداری اختیار کرنے، اخوت و رفاقت کو نبھانے، بدکاروں اور ریاضتوں کے ذمہ حسن مزاج، ملاقات، شرم و حیا، غصے سے پرہیز اور مہمان نوازی وغیرہ کا ذکر ہے۔

فقہ اسلام کے بعد ”ادب“ کے معنی آباد اجداد کے طور طریقوں کے نہ رہے مگر پسندیدہ روش کے معنی میں یہ لفظ مروج رہا ہے۔ پہلی صدی ہجری میں لفظ ”ادب“ بالعموم اسی معنی میں ملتا ہے۔ دوسری صدی ہجری میں البتہ بغیر دینی علوم و فنون کو ”ادب“ کہنے لگے اور حسن اخلاق و تعلیم اور تربیت نفس کے لیے بھی یہ لفظ استعمال ہوتا رہا اس سلسلے میں عبداللہ ابن القفیع (متوفی تقریباً ۱۰۵ھ) سے منسلک ”الادب الصغیر“ نام کے رسالے کا حوالہ مناسب ہے۔ وہ لکھتا ہے:

”اس کتاب کا مقصد تالیف یہ ہے کہ اس کے مطالعے سے لوگوں کے افکار کی جلا ہو، ان کی معنوی بصیرت میں اضافہ ہو اور ان کی تعمیرِ قلوب ہو۔ مجھے امید ہے کہ اس کتاب کی مدد سے ان لوگ پسندیدہ کاموں اور مکرم اخلاق کی طرف متوجہ ہوں گے۔“

اسلامی قلم و رٹری وسیع ہو رہی تھی اس لیے لغات و اصطلاحات عصری تقاضوں کے ساتھ منطقی اثرات بھی قبول کر رہی تھیں۔ دوسری صدی ہجری میں اسلامی دار الخلافہ دمشق سے بغداد منتقل ہو گیا اور عربوں پر علمی اثرات کا اضافہ ہونے لگا۔ اب لفظ ادب (دوسری صدی ہجری کے اواخر سے مخصوص طبقے کے شغل و کام سے متعلق علم و دانش کے لیے بھی استعمال ہونے لگا۔ ادب کے یہ معانی صدی ہجری تک متبادل رہے۔ اس سلسلے میں رسائل اخوان الصفا، ابو نصر فارابی کی احصاء العلوم، ادب الکاتب اور ابن کثیر کی احب النہیم سے رجوع کیا جاسکتا ہے۔ اسی دوران شعرا کے مزاج و دل لگی اور دیگر تخلیقات جیسے لغت شناسی، انشا پر دازی اور فنون لطیفہ کو بھی ”ادب“ کہا جانے لگا۔ ”ادب“ کے یہی معانی بڑھے انیسویں صدی عیسوی تک عربی میں بھی لٹریچر کے مراد ہو گئے عربی کا اردو، ترکی اور فارسی پر اثر یہی ہے اس لیے ان باتوں میں بھی ادب، آداب اور ادبیات کے کلمات کا استعمال عربی کے شبیدہ ہے۔

اوپر جو مختصر بحث پیش کی گئی، وہ اس پر دلالت کرتی ہے کہ تاریخ اسلام کی قرونِ اولیٰ میں ”ادب“ اصطلاح اعتدال اور تہذیب نفس کا متضاد رہا ہے۔ اس قسم کے ”ادب“ کو آج کل ”منیہ“ یا ”اصلاح آئینہ ادب“ کہیں گے، مگر اسلام

دراصل ایسے ہی ”ادب برائے زندگی“ کی ترویج و ترویج کا قائل ہے۔ ”ادب“ نثر و نظم کی کسی بھی صنف میں پیش ہو، اسلامی معاشرے کی معاذت کا وہ اسی صورت میں حق وار ہوگا کہ اس میں پیش کیے جانے والے فکر و فن سے انسانی سیرت کی تعمیر سورتی ہے۔

علامہ اقبالؒ نے ”جناب رسالت مآبؐ کا ادبی تصور“ کے عنوان سے ایک مختصر مقالے میں ادب کے اسلامی تصور کو واضح کیا ہے۔ یہ جاہلی دور کا شاعر امر القیس جو ظہور اسلام سے کوئی چالیس سال پہلے گزرا، مے نوشی اور عیش و روشی کے علاوہ قادر الکلامی کے لیے بے حد معروف رہا ہے۔ اس شاعر کے بارے میں حضور اکرمؐ نے فرمایا: اشعر الشعراء دقاتہم اہی النار۔ یعنی وہ اس عصر کے شاعروں میں سب سے بڑا اور دوزخ کی طرف ان کا رہبر ہے۔ حضور پاکؐ نے امر القیس کو اشعر الشعراء قرار دیا مگر اس کے جاہلی اور تعیش آموز مضامین کی بنا پر اسے اور اس کے زمرے کے دیگر شعرا کو دوزخ کا کابین قرار دیا۔ لیکن تبیلہ بنو عیس کے دور جاہلیہ کے شاعر عنترہ کے ایک شعر کی آپؐ نے تعریف فرمائی تھی، عنترہ نے کہا تھا۔

لقد ابیت علی الطوی واطلہ حتی انا لہ بہ کریم السما کل

یعنی میں نے بہت سی راتیں محنت و مشقت میں بسر کی ہیں کہ حلال روزی تک دسترس حاصل کر سکوں۔ اس شعر کو سن کر حضور اکرمؐ نے صحابہؓ سے فرمایا، یہ شعر سن کر میری خواہش ہے کہ اس بت پرست سے ملاقات کروں۔ اقبالؒ فرماتے ہیں کہ شعر کا معنوں ایک بت پرست شاعر کے لیے سرور کا ثبات کے دل میں کشش پیدا کر دیتا ہے۔ آنحضرتؐ کو کسب و مفت پسند تھی اور اہل حلال تو کرمنا نہ زندگی کی اساس ہے۔ اس لیے آنحضرتؐ نے اس شعر کی تعریف فرما کر ادبی امور کے سلسلے میں مسلمانوں کی ابدی رہنمائی فرمائی ہے۔

نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم شعر سے انہیں پذیر ہوتے تھے اور دوسروں کو انہیں شعر کی طرف متوجہ بھی فرماتے تھے۔ مثلاً یہ

واقعہ ملاحظہ ہو:

”حدیث میں ہے کہ حضرت عبداللہ بن رواحہؓ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے سامنے شعر پڑھ رہے تھے۔ حضرت عمرؓ نے ٹوکا کہ حرم میں تو شعر پڑھ رہا ہے، حضور اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ عمرؓ اس کو چھوڑ دو، خانہ اشہد علیہم من رشیہ النبل، یعنی یہ شعرا کافروں کے لیے تیروں کی سختی سے زیادہ سخت ہے۔“

۱۔ مقالات اقبالؒ مرتبہ سید عبدالواحد معینی، مطبوعات شیخ محمد اشرف لاہور، ۱۹۹۳ء، صفحہ ۸۷ تا ۸۹

۲۔ اہل حلال کی صوفیانہ توجیہ کے لیے دیکھیں راقم کا مقالہ ”رومی کا تصور فکر، ایمان و رومی، دانش گاہ پشاور ۱۹۷۹ء، صفحہ ۱۶۰

۳۔ معارف اقبالؒ مولفہ ڈاکٹر نظام مصطفیٰ خاں، کراچی ۱۹۷۸ء، صفحہ ۲۲

ایک اور واقعہ دوسری طرح کا ہے۔ بغیر نام کا مکی شاعر آنحضرتؐ کو سخت ایذا میں مبتلا رہا۔ فتح مکہ کے موقع پر بھی وہ اپنی بدتمیزی سے باز نہ آیا تو آنحضرتؐ کے حکم سے حضرت علیؑ نے اسے قتل کر دیا۔ اس موقع پر اس کی بیٹی دردناک اشعار پڑھ کر رونے لگی اور آنحضرتؐ بھی رو پڑے۔ آپؐ بغیر کی نعش کی طرف اشارہ کر کے فرماتے تھے ”یہ فعل محمدؐ کا ہے“ اور اپنی روتی ہوئی آنکھوں کی طرف اشارہ کر کے فرماتے تھے، ”یہ فعل محمد بن عبد اللہؐ کا ہے“ اس کے بعد آپؐ نے حکم دیا کہ مکہ مکرمہ میں کوئی اور شخص قتل نہ کیا جائے۔

مسلمانوں اور ان کے علوم و فنون پر دنیا کی دیگر اقوام کے اثرات مسلم ہیں۔ ان ہی اثرات نے اسلام کے اصل تصورات کو کہیں کہیں یونانی، مغربی اور عجمی رنگ دے دیا۔ مگر اسلام نے دوسری اقوام و مل کو بھی نو متاثر کیا ہے۔ دنیا میں اخذ تاثیر کے مسئلہ اصولوں سے انکار نہیں کیا جاسکتا، مگر اصلی بات یہ ہے کہ اسلام ہر قسم کے علوم و فنون کی ترقی کا حامی ہے، بشرطیکہ مجموعی طور پر ان سے ”اصلاح و تہذیب و تعمیر“ مترشح ہو اور ان میں فساد ہی فساد کا فرمان نہ ہو۔ عرب ادب و شعر و فنون ادبی میں مولانا حالی کے ان اشعار کے بمقدار تھا:

عرب جو تھے دنیا میں اس فن کے بانی	نہ تھا کوئی آفاق میں جن کا ثانی
زمانے نے جن کی فصاحت تھی مانی	مٹا دی عزیزوں نے ان کی نشانی
سب ان کے ہنر اور کمالات کھو کر	رہے شاعری کو بھی آخر ڈبو کر
ادب میں پڑی جہاں ان کی زبان سے	جلادین نے پائی ان کے بیباں سے
سنال کے، یسے کام انہوں نے لسان سے	زبانوں کے کوچے تھے بڑھ کر سناں سے
ہوئے ان کے شعروں سے اعتدائی صیقل	پڑی ان کے خطبوں سے عالم میں ہلچل
مگر قرآن مجید اور حقیقی اسلام کے ترک کر دینے سے	عالم اسلام کے شعور ادب کا نقشہ بالعموم حسب ذیل ہو گیا۔
وہ شعرا و قصائد کا ناپاک دفتر	عفونت میں سنڈا اس سے جو ہے بدتر
زمین جس سے ہے زلزلہ میں برابر	ملک جس سے شرارتے ہیں آسماں پر
ہو علم و دین جس سے تاراج سارا	وہ علموں میں علم ادب ہے ہمارا
بڑا شعر کہنے کی گر کچھ سزا ہے	عبث جھوٹ کہنا گر نا روا ہے
تو وہ محکمہ جس کا قاضی خدا ہے	مقرر جہاں نیک و بد کی سزا ہے
گنگار واں چھوٹ جائیں کے سارے	جہنم کو بھروسے گے شاعر ہمارے

لے ایف، صفحہ ۷۲، ۷۳

لے مسدس حالی، تاج کینیٹڈ، لاہور، ص ۷۱، ۷۲

قرآن مجید کی سورہ الشعرا میں شعرا اور ان کے مقلدین کو گمراہ اور سرگرداں بتایا گیا ہے مگر اہل ایمان اور نیک سرشت شعرا اس مذمت سے مستثنیٰ کیے گئے ہیں۔ ایک حدیث قدسی ہے کہ: ان من البیان لسحلا وان من الشعرا لحکمة۔ یہ پُر حکمت شعرا و ادب وہی ہے جس کا مدعا و مقصود ”تخلقوا باخلاق اللہ“ (اللہ کے اخلاق اپناؤ) ہو۔ ”اخلاق اللہ“ کا مفہوم بڑا وسیع ہے اور اس میں وہ سب خدائی مراحم شامل ہیں جن سے نوع انسانی اور دیگر مخلوقات متمتع ہوتی رہی ہیں۔ قادر الکلام مسلمان ادبا و شعرا نے اسی صفت سے استفادہ کرتے ہوئے اپنے پیغام کو صرف مسلمانوں تک محدود نہیں رکھا بلکہ پوری عالم انسانیت کو مخاطب کیا ہے۔

مستشرقین نے اپنے رجحان کے مطابق اسلامی ادب کا دیگر اقوام کے ادب کے ساتھ موازنہ کیا ہے اور نف ادبوں کی خصوصیات گنوائی ہیں غنیت ہے کہ انہوں نے یہ بات تسلیم کر لی کہ اسلامی ادب نے پاکیزگی اور جلالِ مردیٰ کے مفکار سے دیگر اقوام خصوصاً اہل یورپ کو متاثر کیا ہے یہ پاکیزگی ”سے مراد بیان اور افکار کی پاکیزگی ہے۔ یعنی نئیوہ بیان مہذبانہ اور شائستگی سے مملو رکھا گیا اور افکار ایسے پیش کیے گئے جن سے انسانی سمیرت و کردار کی تشکیل و تعمیر ہوتی ہو۔ اس کے مقابلے میں ”مغربی تہذیب“ کے خدوخال اتنا بال کے ایک دو شعری قطعے میں اس طرح بیان ہوئے۔

فسادِ قلب و فطر ہے فرنگ کی تہذیب کہ روح اس مدنیت کی رہ سکی نہ عقیف
رہے نہ روح میں پاکیزگی تو ہے ناپید ضمیر پاک و خیال بلند و ذوقِ لطیف ہے

اسلامی ادب کا اصل سرمایہ عربی میں ہے۔ اردو، ترکی اور فارسی زبانیں بھی اہم تر سرمایہ اسلام سے مالا مال ہیں۔ قرآن مجید کا اثر ان لوگوں میں متداول سب زبانوں پر ہے، مگر عربی زبان پر اس کتابِ عظیم کے حیران کن اغاث ہیں۔ گو قنفی اعتبار سے عربی ادب ترقی پذیر رہا،

مگر فطری اعتبار سے ازمنہ متوسطہ سے اس ادب میں خاصا جمود و رکود رہا ہے۔ ترکی ادب میں بھی بڑے

۱۔ دیکھیں سہ ماہی ”اقبال ریویو“ اپریل ۱۹۶۰ء میں علامہ آئی آئی قاضی کا مقالہ۔

THE CONCEPT OF ISLAMIC

۲۔ دیکھیں H-A-R-GIBB THE SCARCITY OF ISLAM کا ادب پر مقالہ

۳۔ جواں مردی یا نقوت کے بارے میں راقم کا مقالہ سہ ماہی ”اقبال“ لاہور اپریل ۱۹۶۹ء میں ملاحظہ ہو۔

۴۔ ضربِ کلیم، کلیاتِ اقبال اردو، صفحہ ۵۲۳۔

۵۔ سہ ماہی بصائرِ کلچی، جنوری ۱۹۶۶ء۔ عصرِ بنی امیہ میں غزل

انقلابات آئے فارسی، رومی، سعدی، حافظ، جامی اور بہار ایسے استادوں کی زبان ہے، اور اردو کا سرمایہ نہ صرف عظیم ہے بلکہ بعض پہلوؤں سے دوسری زبانوں سے ممتاز بھی ہے۔ ان زبانوں میں قدرِ مشترک یہ ہے کہ ادب برائے زندگی سے سب معمور ہیں۔ اخلاق اور حسن معاشرت کے ادب سے یہ زبانیں مملو نظر آتی ہیں۔ اسلامی ممالک پر استعمارِ گزرقوں کا مدت ہائے مدیونک غلبہ رہا۔ اس دوران مسلمان شعرا اور ادبا نے اپنے ہم مذہبوں اور ہم وطنوں کو بیدار کرنے کے لیے بڑا کام کیا ہے۔ مسلمانوں کا قومی ادب کا سرمایہ اختیار ہو سکتا ہے۔ عربی شعرا جیسے ولید، ابو الحسنی، عبدالمحسن، کاظمی، ابوشقیق، عبدالنقی عزاقری، عزالدین قزوینی، حسن کامل، الصیرفی، حافظ اور شوقیؒ۔ ترک شعرا ابونقی فطرت اور ضیا گوگ آپ پاشا۔ فارسی شعرا سہار، عارف اور اشرف اور اردو کے قومی شعرا جیسے حالی، اکبر، اقبال اور کئی دوسرے انیسویں اور بیسویں صدیوں میں قوم کی بیداری میں مشغول رہے ہیں اس گروہ میں یہ سعادت اقبال کے حصے میں آئی کہ اس نے اسلامی ادب کے حیات افزہ افکار کا احیا کیا اور اپنے بیدار ساز پیغام کو وہ اردو میں ہے یا فارسی میں، سارے عالم اسلام کے لیے بالخصوص اور عالم انسانی کے بالعموم مخصوص رکھا۔ شعرا کے عنوان سے ان کا ذیل کا قطعہ خود ان کے شعری خصوصیات کا منظر ہے:

میں شعر کے اسرار سے محرم نہیں لیکن یہ نکتہ ہے تاریخِ اعم جس کی ہے تفصیل
وہ شعر کہ پیغامِ حیاتِ ابدی ہے یا نغمہٗ جبریل ہے یا بانگِ سرافیلؑ

بہر طور یہ چند صفات جو ادب کے اسلامی تصور کو ظاہر کرنے کے لیے لکھے گئے، اس امر کے موضوع میں کہ اسلامی تعلیمات میں ”ادب برائے زندگی“ کے کافی ووافی اشارے موجود ہیں اور مسلمان شعرا و ادبا اگر ان اشاروں پر متوجہ ہوں تو وہ ہمیشہ حیات افزہ ادب تخلیق کر سکتے ہیں اور قرونِ اولیٰ کے عظیم اسلامی ادب کے نمونے عصری تقاضوں کی روشنی میں دوبارہ پیش کر سکتے ہیں۔ پندرہویں صدی ہجری کا رجحان ان امور پر غور کرنے کا متقاضی ہے۔

۱؎ سہ ماہی رحمان۔ اپریل ۱۹۶۹ء، عربی میں قومی شاعری

۲؎ سہ ماہی بصائر، کراچی، اکتوبر ۱۹۶۳ء، جدید عربی ادب اور اس کے رجحانات

۳؎ ضربِ کلیم، کلیات اقبال اردو، صفحہ ۵۹۴-۵۹۵